

УДК: 930.1 + 329: (477) «1932/1933»

*Валерій ВАСИЛЬЄВ,
Ніколя ВЕРТ,
Сергій КОКІН**

Документи органів ВКП(б) та ДПУ УСРР про настрої й моделі поведінки партійно-радянських працівників у республіці (1932–1933 рр.)

У статті аналізуються взаємовідносини між керівництвом СРСР та УСРР, настрої й моделі поведінки партійно-радянських працівників у республіці в період Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: Сталін, Молотов, Каганович, репресії, настрої, поведінка.

Упродовж останніх років триває інтенсивне дослідження голоду 1931–1933 рр. у СРСР та Голодомору в УСРР. Вийшли друком збірки документів, присвячені різним аспектам проблеми. Серед цих видань відзначимо фундаментальну працю Р. Пирого¹, публікацію матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України² та 7-й том видавничої серії, присвяченої Польщі та Україні у 1930–1940-х рр.³

* *Васильєв Валерій Юрійович* – кандидат історичних наук, завідуючий сектором історико-енциклопедичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ; *Верт Ніколя* – професор Інституту сучасної історії Національного центру наукових досліджень Франції; *Кокін Сергій Анатолійович* – кандидат історичних наук, заступник начальника Галузевого державного архіву Служби безпеки України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р. Я. Пиріг. – К., 2007. – 1128 с.

² Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – 604 с.

³ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 7: Голодомор в Україні. 1932–1933. – Варшава; К., 2008. – 1206 с.

Важливі документальні джерела опублікували знані іноземні дослідники А. Граціозі⁴, Дж. Мейс⁵, колектив російських авторів⁶. Українські історики Л. Гриневич, Вас. Даниленко, М. Дорошко, С. Кульчицький, В. Марочко, Ю. Шаповал та інші доклали багато зусиль щодо висвітлення особливостей здійснення політичного курсу керівництва СРСР в республіці в період цієї моторошної гуманітарної катастрофи⁷. Зокрема, фахівці звертали увагу на діяльність партійно-радянських структур в УСРР упродовж 1932–1933 рр.⁸ Останнім часом у наукових дискусіях щодо голоду окремі іноземні автори заявили, що керівництво УСРР у повідомленнях, листах, заявах на адресу генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, радянської верхівки зображувало ситуацію в республіці таким чином, що Кремль (образна узагальнююча назва центру влади в Радянському Союзі) волів здійснювати дедалі жорсткішу політику. Її складовою були масові політичні репресії, ініціаторами яких іноді були вищі керівники радянської України. Такі версії вимагають ретельного вивчення та перевірки. Відтак спробуємо піддати попередньому аналізу документи, що висвітлюють взаємопов'язані процеси: взаємовідносини керівництва СРСР та УСРР, настрої й поведінку партійно-радянських працівників різного рівня, механізм здійснення репресій – від вищого політичного керівництва до

⁴ Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 рр. – Х., 2007. – 255 с.

⁵ Великий голод в Україні 1932–1933 рр.: У 4 т.: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – К., 2008.

⁶ Голод в СССР: 1929–1934: В 3 т. – Т. 1: 1929 – июль 1932: В 2 кн. / Отв. сост. В. В. Кондрашин. – Москва, 2011. – Кн. 1. – 656 с.; Кн. 2. – 560 с.

⁷ Див.: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – 888 с.

⁸ Див., напр.: *Шаповал Ю.* Значення нововіднайдених документів ДПУ–НКВС для глибшого розуміння голоду 1932–1933 років // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С. 49; *Podkur R.* Rozsekrechena pamiat: Holodomor 1932–1933 rokov v Ukraini v dokumentakh GPU–NKVD [Declassified Memory: The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in GPU–NKVD Documents] // Holodomor Studies. – 2010. – Winter–Spring. – Vol. 2. – № 1. – P. 150.

членів хлібозаготівельних бригад. Умовно їх можна поділити на кілька груп. Один із видів документів – це тексти виступів партійних очільників на III Всеукраїнській конференції КП(б)У (6–9 липня 1932 р.). Вони свідчать про неоднотайність думок щодо розмірів хлібозаготівлі в УСРР. Далі у статті буде проаналізовано думки різних партійно-радянських керівників.

Доступні нині історикам документи свідчать, що Й. Сталін та його оточення знали про настрої незадоволення й опору їхньому політичному курсу серед партійно-радянських працівників УСРР. Це негативно впливало на ефективність функціонування системи управління, загрожувало здійсненню політичних заходів та особистій владі Й. Сталіна. Він прагнув подолати незадоволення й опозиційність місцевих керівників показовими репресіями в їх середовищі. Такі дії підпадали під автентичне поняття «терор» – жах, переляк, викликаний політичним та фізичним знищенням супротивників. Показові листи Й. Сталіна до керівників союзного, республіканського, обласного рівнів із судовими та слідчими матеріалами проти окремих груп партійно-радянських керівників районного рівня та сільських активістів. Їх звинувачували в державних злочинах – опорі або «перегинах» під час хлібозаготівель. Настрій вождя відчували окремі керівники республіканського й обласного рівнів у КП(б)У, які надсилали до секретаріату Й. Сталіна відповідні судові та слідчі документи. Вони складають другий вид документів компартії.

Особливий інтерес викликає записка В. Балицького, призначеного 25 листопада 1932 р. повноважним представником ОДПУ СРСР в УСРР, Й. Сталіну від 28 грудня 1932 р. На початку січня 1933 р. його обрали членом політбюро ЦК КП(б)У. Тут уперше публічно (оскільки Й. Сталін розіслав цей документ) мовилося, що республіканські органи ДПУ встановили:

- «1. Наявність широко розгалуженого польсько-петлюрівського повстанського підпілля, яке охоплювало за неповними даними 67 районів України. Засміченість колгоспів, радгоспів, МТС, МТМ петлюрівськими, куркульськими, білогвардійськими та антирадянськими елементами, які провадили активну розкладницьку роботу в колгоспах, розкладали, розбазарю-

вали та умисно знищували хліб, тяглову силу, худобу. Активність націонал-шовіністичної частини української інтелігенції, яка в низці випадків ідеологічно та організаційно оформляла й очолювала виявлені контрреволюційні повстанські організації. [...] 4. Розкладаюча робота зрадників з партійним квитком, не лише саботуючи і здійснюючих підривну роботу зі зриву хлібозаготівель, але й, як встановлено по багатьом виявленим повстанським справам, вони є організаторами та керівниками контрреволюційних груп. За 20 днів грудня арештовано 12 178 осіб»⁹.

До цієї групи документів відносяться витяги з матеріалів відділів ЦК КП(б)У, підготовлених до XII з'їзду партії (18–23 січня 1934 р.), про перевірки складу партійно-радянських структур. Висвітлення політичних перевірок та «чистки» від «класово ворожих» елементів були складовою політики групи Й. Сталіна в Україні наприкінці 1932 – у 1933 рр. Очолював цю кампанію секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев, якого 24 січня 1932 р. призначили другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому КП(б)У. Він безпосередньо спілкувався зі Й. Сталіним, контролював діяльність С. Косіора та інших керівників УСРР.

Наступна група документів із заявленої тематики – це зведення, статистичні дані, постанови, меморандуми про «контрреволюційну діяльність», ордери на арешт та обшук, протоколи допитів заарештованих слідчими ДПУ УСРР, протоколи допитів свідків у так званій «Оріхівській справі», що здійснювали співробітники КДБ при Раді Міністрів УРСР у травні 1964 р., звинувачувальні висновки проти арештованих під час Голодомору. Значна кількість зазначених документів зберігається в архівних кримінальних справах реабілітованих. Цей корпус джерел дає змогу простежити механізми виконання органами ДПУ УСРР політичних репресій, що здійснювалися в 1932–1933 рр.

Використовуючи вказані вище групи документів, коротко висвітливо історичні події, котрі стосуються взаємовідносин керівництва УСРР та СРСР, настроїв і моделей поведінки партій-

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 5242, арк. 10, 22 зв.–29.

но-радянських працівників, здійснення політичних репресій в їх середовищі. Розповідь доцільно розпочати з кінця травня 1932 р. На той час для радянської верхівки стало зрозуміло, що посівна кампанія в Україні провалюється. Склалася критична ситуація, адже республіка забезпечувала до 60% загальносоюзних державних заготівель збіжжя.

26 травня 1932 р. державна комісія на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим прибула до Харкова, і цього ж дня за участю В. Молотова, наркома постачання СРСР А. Мікояна та наркома землеробства СРСР Я. Яковлева відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У. В ухвалених рішеннях наголошувалося на необхідності забезпечити посівну площу ярих культур не меншу, ніж торік. Усім республіканським керівним працівникам належало виїхати в райони для організації сівби. Однак, головним чином, йшлося про розподіл раніше наданої продовольчої допомоги для голодуючих з кінця 1931 р. міст та сіл радянської України¹⁰.

Того ж дня політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло телеграму В. Молотова, Я. Яковлева й А. Мікояна про становище із сівбою в УСРР та ухвалило негайно видати насінневу позику 52 800 т із фондів Комітету резервів в Україні, а також за рахунок перекидання частини позики з Білорусії й Новоросійського порту¹¹.

Й. Сталін, який перебував у той час на відпочинку у Сочі, дізнавшись про ситуацію в республіці та обсяги виділеної їй позики, був украй роздратований. 2 червня 1932 р. він написав секретареві ЦК ВКП(б) Л. Кагановичу й голові РНК СРСР В. Молотову:

«Зверніть якнайсерйознішу увагу на Україну. Чубар своєю розкладеністю та опортуністичним нутром і Косіор своєю гнилою дипломатією (щодо ЦК ВКП) і злочинно-легковажним ставленням до справи – занапащать до решти Україну. Керувати нинішньою Україною не до снаги цим товаришам».

У зв'язку з цим Й. Сталін висловив припущення про зміщення з посад голови РНК УСРР В. Чубаря і генерального секретаря рес-

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 236, арк. 105–107.

¹¹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РГАСПИ), ф. 17, оп. 3, д. 886, л. 11.

публіканської компартії С. Косіора¹². Формулювання вождя свідчили про те, що він втратив політичну довіру до них, особливо до В. Чубаря.

Тим часом В. Чубар і Г. Петровський узгодили позиції й 10 червня 1932 р. надіслали до Кремля листи з повідомленнями про реальну загрозу широкомасштабного голоду в Україні. При цьому С. Косіор залишався ніби осторонь, не відповідаючи за їхні дії, хоча саме він політично (по партійній лінії) контролював хід справ. В. Чубар у листі відзначав, що голодом охоплено не менше 100 районів республіки. На його думку, причинами цього були більш низький урожай 1931 р. порівняно з 1930 р.; колосальні втрати при його збиранні; слабка трудова дисципліна в колгоспах; непосильні плани хлібозаготівлі, під час яких у селян вилучався весь хліб, із насінневими фондами та авансами з трудовнів включно; розпродаж майна селянських господарств за невиконання планів.

На селі лютували хлібозаготівельні бригади, що складалися з районних активістів, міських робітників, міліціонерів. Ними практично ніхто не керував, і після насильницьких, а нерідко бандитських дій хлібозаготівельників, котрі звільняли з посад, судили, розганяли сільських активістів, на селі не залишалося ані голів сільрад, ані радянського активу. У багатьох районах уповноважені з хлібозаготівель, надіслані з Центру, розпускали місцеві райкоми та райвиконкоми. Як наслідок, у грудні 1931 р. в УСРР почали відзначатися випадки голодування серед розпроданих господарств, а в березні–квітні 1932 р. на селі з'явилися десятки й сотні голодуючих, покинуті батьками діти та сироти.

Далі В. Чубар відверто писав про те, що на 1 липня 1932 р. республіка може залишитися взагалі без продовольства, а місцями надані радянським керівництвом ресурси вичерпувалися до 20 червня. Одним із його ґрунтовних висновків був той, що за останні роки сільськогосподарське виробництво в УСРР поруйноване безперервним збільшенням заготівель зерна. Голова республіканського РНК закликав знизити державні плани

¹² РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, д. 99, л. 45–46.

заготівель сільгосппродукції, нормалізувати сівозміни, поліпшити якість насіння та підняти врожайність. В. Чубар стверджував, що слід серйозно підвищити роль агрономів, зоотехніків та інших фахівців із сільського господарства. Крім того, він підкреслював, що для продовження посівної кампанії республіці потрібна продовольча допомога з Центру обсягом не менше 16 тис. т зерна.

Г. Петровський звертав увагу союзних керівників на посилення антиколгоспних, антирадянських та «петлюрівських» настроїв серед селянства, а також просив надати продовольчу й посівну допомогу обсягом 24–32 тис. т збіжжя. «Всеукраїнський староста» прямо заявив, що ЦК КП(б)У завинив, згодившись без заперечень виконувати план хлібозаготівлі в розмірі понад 8 млн тон. Це було зроблено,

«підкоряючись владній необхідності зберегти темпи соціалістичного будівництва, які ми взяли, а також враховуючи напружений стан міжнародного моменту»¹³.

Л. Каганович і В. Молотов відразу переслали обидва листи Й. Сталіну. 15 червня він написав Л. Кагановичу про те, що листи йому не сподобалися, особливо позиція В. Чубаря, котрий домагався від Москви нових мільйонів пудів хліба і скорочення плану хлібозаготівлі.

«Найгірше у цій справі, – додав Й. Сталін, – мовчання Косіора. Чим пояснити це мовчання? Чи знає він про листи Чубаря – Петровського?»¹⁴.

Цілком імовірно, що Л. Каганович, який знав С. Косіора з до-революційних часів за підпільною діяльністю в Києві, передав йому слова вождя, а також повідомив, що той серйозно незадоволений українським керівництвом. Проте, згідно із заявою В. Чубаря, Україні надавалася нова продовольча допомога, причому рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 16 червня зобов'язувало голову республіканського уряду особисто простежити за використанням наданого хліба «суворо за призначенням»¹⁵.

¹³ РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 139, л. 144–153, 162–165.

¹⁴ Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг. – Москва, 2001. – С. 169.

¹⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, спр. 12, арк. 180–181.

17 червня українське політбюро вирішило «підстрахувати» В. Чубаря своєю колективною підтримкою:

«Чубар на доручення ЦК КП(б)У підняв клопотання [про] відпуск Україні продовольчої допомоги, районам, які знаходяться [у] важкому стані. Наполегливо просимо понад відпущене для обробки буряка [продовольство], а також додаткову продовольчу допомогу 220 тис. ще 600 тис. пудів [хліба]»¹⁶.

Прохання керівників республіки про надання додаткових 600 тис. пудів збіжжя лише посилило роздратування Москви.

18 червня Й. Сталін, відчуваючи настрої місцевих керівних працівників, у черговому листі Л. Кагановичу вказав на необхідність покласти персональну відповідальність за стан сільського господарства і хлібозаготівлі на перших секретарів республіканських, крайових, обласних партійних комітетів України, Північного Кавказу та інших найважливіших сільськогосподарських регіонів СРСР¹⁷. У листі Й. Сталін назвав головною помилкою хлібозаготівельної кампанії 1931 р., зокрема в Україні й на Уралі, те, що її план було розверстано за районами та колгоспами «механічно», без урахування становища в кожному окремому господарстві.

«Унаслідок цього [...] утворилася кричуща невідповідність, – писав він, – через яку на Україні, попри непоганий урожай, низка врожайних районів опинилася у стані зuboжіння та голоду, а на Уралі обком позбавив себе можливості надати допомогу неврожайним районам за рахунок урожайних районів області».

Таким чином, Й. Сталін визнавав факт голоду в деяких місцевостях республіки, але пояснював його «механічною розверсткою», а також тим, що дехто з перших секретарів (Україна, Урал, частково Нижегородський край) «захопився» гігантами промисловості та не надавав потрібної уваги сільському господарству.

¹⁶ Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 183.

¹⁷ Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг. – С. 179–180.

«Наслідки цих помилок, – писав він, – позначаються тепер на посівній справі, особливо – на Україні, причому кілька десятків тисяч українських колгоспників усе ще роз'їжджають усією європейською частиною СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами та квилінням».

Здійснюваний курс під сумнів не брався, але, щоб не «повторювати помилок минулого року», пропонувалося допустити надбавку до плану, затвердженого 6 травня 1932 р. Цей захід, уважав Й. Сталін, створював можливість

«перекрити неминучі помилки в обліку й виконати самий план за всяку ціну»¹⁸.

Наступного дня Й. Сталін написав листа В. Молотова:

«[...] 3) Про українців (Чубар та ін.) я вже писав Кагановичу, і моя думка тобі, либонь, уже відома. Решта – справа політбюро. 4) Ти й Каганович, мабуть, уже одержали мого листа щодо скликання наради секретарів і гол[ів] облвиконкомів із питань організації хлібозаготівель. Я гадаю, що з цією необхідною справою треба поспішати, щоб мати можливість запобігти повторенню українських помилок на терені хлібозаготівель. Справа ця дуже важлива»¹⁹.

Висловлені Й. Сталініми думки про нездатність С. Косіора, В. Чубаря та інших українських лідерів керувати республікою мали подвійний підтекст. На верхівку ЦК КП(б)У, яка не впоралася із планом хлібозаготівлі та продовольчим постачанням УСРР, покладалася політична відповідальність за голод. Це означало, що політбюро ЦК ВКП(б) має усунути «винних» з їхніх посад.

21 червня 1932 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР ухвалили постанову й телеграмою до ЦК КП(б)У та РНК УСРР зажадали «за всяку ціну» забезпечити зернопоставки:

«Будь-яких ухилень від виконання встановленого для вашого краю [...] плану із зернопоставки колгоспами та одноосібними господарствами і зі здавання зерна радгоспами не по-

¹⁸ Див.: *Ивницкий Н. А.* Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. – Москва, 1996. – С. 337–338.

¹⁹ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову: 1925–1936 гг. – Москва, 1995. – С. 241–242.

винно бути допущено жодним чином як щодо обсягів, так і термінів здавання зерна»²⁰.

Жорстка позиція радянського керівництва, яке зобов'язало українських керівників у порядку державної дисципліни виконувати щомісячні плани хлібозаготівель, супроводжувалася відмовою від надання подальшої продовольчої допомоги населенню республіки. 20 червня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б), розглянувши підписану С. Косіором телеграму політбюро ЦК КП(б)У з проханням про виділення збіжжя, ухвалило:

«Обмежитися вже ухваленими рішеннями ЦК і додаткового завезення хліба на Україну не робити»²¹.

Злочинне за своїм змістом рішення свідчило не лише про незадоволення Й. Сталіна та інших членів політбюро ЦК ВКП(б) республіканським керівництвом. Наприкінці червня у країні не залишалось великих державних запасів збіжжя та продовольства. Не випадково на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 20 червня з хлібного питання виступав заступник голови Комітету заготівель М. Чернов. Було затверджено план хлібозаготівель на червень обсягом 978 тис. т, зокрема для України – 317,850 тис. т і для Північного Кавказу – 616,040 тис. т. М. Чернову, А. Мікояну, а також ЦК КП(б)У доручалося

«розробити оперативний план із використання заготівель у самій Україні з нового врожаю, щоб окрім Донбасу, Харкова та Дніпропетровська особливу увагу звернути на забезпечення хлібом Миколаєва, Одеси, Києва й Південно-Західної залізниці»²².

Дещо раніше було ухвалено рішення про те, щоб усе заготовлене у червні–серпні збіжжя спрямовувати на потреби промислових центрів та армії²³.

²⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 186–187.

²¹ Там само. – С. 190. Датування документа в книзі помилкове. Рішення від 20 червня 1932 р. № 67/27 «О продпомощи Украине (телеграмма Косиора)» міститься у протоколі засідання політбюро ЦК ВКП(б) № 105 від 23 червня 1932 р. (див.: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 889, л. 15).

²² РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 12, л. 192.

²³ Там же, л. 153.

В умовах, котрі склалися в Україні, заготовити у червні 1932 р. понад 300 тис. т зерна було неможливо. Дуже сумнівно, що радянському керівництву вдалося виділити для республіки заплановані залишки продовольчого збіжжя обсягом 76,8 тис. т. Для порівняння: на 1 липня 1931 р. залишки продзерна для постачання України становили 241,2 тис. т²⁴.

Необхідно враховувати, що централізоване забезпечення населення здійснювалося лише з украї мiзерної продовольчої допомоги, котра надавалася Центром. Тому рішення від 20 червня 1932 р. не завозити хліб в республіку залишило тридцятимільйонне населення УСРР без продовольства на 3–4 тижні (до надходження зерна нового врожаю, його транспортування, перемелювання на млинах, випікання хліба).

23 червня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про хлібозаготівлі на липень» (хлібозаготівельна кампанія офіційно розпочиналася 1 липня). Згідно з документом, Україні було встановлено місячний план хлібозаготівлі обсягом 390 400 т. Обкомам, крайкомам і ЦК національних компартій вказувалося на те,

«що від своєчасного виконання плану хлібозаготівлі залежить вся справа забезпечення найважливіших промислових центрів до масового надходження хліба»²⁵.

26 червня В. Чубар, який приїхав у Москву, переконав В. Молотова й Л. Кагановича розбронювати для України з державних фондів 15 тис. т жита та рисового борошна²⁶. Однак цієї кількості, навіть за скороченого раціону харчування, могло вистачити лише для декількох десятків тисяч людей на один день.

28 червня 1932 р. В. Чубар брав участь у нараді перших секретарів партійних організацій і голів виконкомів України, Північного Кавказу й ще 12 регіонів СРСР про організацію хлібозаготівлі та виконання встановлених планів. На зібранні виступив В. Молотов, який підкреслив, що пропозиції Й. Сталіна, уміщені у згаданих вище листах, прийняті політбюро й мають бути реа-

²⁴ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 12, л. 166.

²⁵ Там же, оп. 3, д. 889, л. 25.

²⁶ Там же, оп. 162, д. 13, л. 4.

лізовані²⁷. Головним чином задля того, аби виконати вказівки вождя з організації хлібозаготівлі, політбюро ЦК ВКП(б) вирішило направити В. Молотова та Л. Кагановича на III Всеукраїнську партійну конференцію, що розпочиналася 6 липня 1932 р.²⁸ Напередодні поїздки різні наркомати та відомства СРСР підготували В. Молотову статистичні дані про стан економіки УСРР. Серед цих даних привертає увагу факт, що заплановані для України показники першої п'ятирічки (1928/29–1932/33 рр.) були далекими від виконання. Особливо наочно провал планів радянського керівництва простежувався у сільському господарстві республіки. Унаслідок різкого зростання посівних і збиральних площ у 1929–1931 рр. було знищено систему правильної сівозміни: озима пшениця й цукровий буряк стали панівними сільськогосподарськими культурами. Під час весняної посівної кампанії 1932 р. залишилися недосіяними 2,2 млн га землі. Величезних втрат зазнало тваринництво. Порівняно з 1929 р. у 1932 р. поголів'я коней в Україні зменшилося на 1,3 млн, корів – на 871 тис., удвічі менше стало свиней і у чотири рази – овець. За відомостями Комітету заготівель, у 1930–1931 рр. республіка давала понад дві третини всього збіжжя, що надходило до державних резервів. Але на 25 червня 1932 р. план хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. в УСРР було виконано лише на 86,3% – менше, аніж у решті хлібних районів СРСР, а також менше за відповідні показники на цю ж дату в 1931 р. На 25 червня загальний обсяг насінневої позики, наданої республіці союзним керівництвом, склав 151 296 т, а продовольчої допомоги – 57 632 т. Якщо порівняти останній показник із цифрами, що містилися в рішеннях політбюро ЦК ВКП(б) за квітень–червень, то вийде, що реальна продовольча допомога Україні була значно скромнішою, ніж це передбачалося. Вона могла забезпечити нормальний хлібний раціон для 8 млн людей, котрі перебували на централізованому постачанні, лише впродовж тижня. Аналізуючи ці цифри, В. Молотов і Л. Каганович, звичайно, розуміли руйнівні наслідки політики

²⁷ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову: 1925–1936 гг. – С. 242.

²⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 891, л. 10.

радянського керівництва в УСРР. Та обидва підтримували пропозиції Й. Сталіна про створення великих державних запасів продовольства беззаперечно. Їхали вони на партконференцію КП(б)У не з порожніми руками. 5 липня політбюро ЦК ВКП(б) вирішило виділити 6400 т хліба на проведення прополювальних робіт в республіці²⁹.

6 липня 1932 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, в якому брали участь В. Молотов і Л. Каганович, С. Косіору було доручено відредагувати проект резолюції Всеукраїнської партконференції «на підставі обміну думками, що відбувся». Але центральне політичне значення мало рішення політбюро ЦК КП(б)У «Про план хлібозаготівлі», через яке московські представники й приїхали до Харкова. У ньому мовилося:

«Уважати правильним встановлений ЦК ВКП(б) план хлібозаготівлі по селянському сектору обсягом 356 млн пудів і прийняти його до беззастережного виконання»³⁰.

Рішення стало певною політичною перемогою В. Молотова та Л. Кагановича. Але дісталось воно їм нелегко. Якщо проаналізувати виступи на партконференції членів республіканського політбюро М. Скрипника, Г. Петровського, В. Чубаря, а також деяких секретарів райкомів партії, помітна загальна думка місцевих працівників, що план хлібозаготівлі нереальний і його необхідно зменшити. Наприклад, М. Скрипник заявив, що незгодний із тими, хто головну увагу приділяє хлібозаготівлі. Г. Петровський відверто говорив про те, що окремі райони перебувають у важкому продовольчому стані. В. Чубар зосередився на прорахунках у сільському господарстві УСРР.

Наприкінці заходу виступили В. Молотов і Л. Каганович, котрі охарактеризували думку про необхідність знизити плани хлібозаготівель як «антибільшовицькі намагання». Опонувати сталінським посланцям ніхто не наважився. В ухвалі зазначалося, що конференція приймає до безумовного виконання вста-

²⁹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 13, л. 15.

³⁰ Див.: Годод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 194. У посиланні на архівне джерело невірно вказано аркуш (див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 236, арк. 152–153, 166).

новлений для республіки план хлібозаготівлі. Таким чином, В. Молотову і Л. Кагановичу вдалося досягти своєї головної мети: найбільша національна компартія офіційно підтверджувала правильність курсу Й. Сталіна та його прибічників на здійснення нової хлібозаготівельної кампанії³¹. Цікаво, що у промовах В. Молотова і Л. Кагановича лунали дуже оптимістичні оцінки врожаю 1932 р. Хоча московські гості знали, що недосіяна площа ярих в республіці становила 2,2 млн га, а сівба провадилася за заниженими нормами висіву насіння.

Необхідно також урахувати, що встановлений для України план хлібозаготівлі не вичерпував усіх форм здавання селянами збіжжя та продовольства державі. До нього треба додати гарнцевий збір, різноманітні заготівлі м'яса, вершкового масла, яєць, інших видів продовольства, повернення державі насінневої позики, розрахунки колгоспів із МТС за здійснені роботи. Величезні обсяги державних заготівель продовольства в умовах спровокованої владою кризи сільськогосподарського виробництва залишали відкритими питання про реальність спущених планів, а також про долю українського селянства.

Швидко виявилось, що наміри нереальні. 24 липня Й. Сталін надіслав В. Молотову й Л. Кагановичу вельми показового, на наш погляд, листа, в якому підтвердив свою налаштованість «на безумовне виконання плану хлібозаготівель по СРСР». Однак він уважав, що

«доведеться зробити виняток для особливо постраждалих районів України. Це необхідно не лише з погляду справед-

³¹ III Всеукраїнська конференція КП(б)У вже неодноразово аналізувалась істориками. Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 36–40; Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – К., 1991. – С. 146–153; *Шаповал Ю.* Стенограма і протокол III конференції КП(б)У як джерело вивчення голоду 1931–1932 рр. і голодомору 1932–1933 рр. // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. – К., 1993. – С. 149–156; *Його ж.* III конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 152–164.

ливості, а й через особливе становище України, спільний кордон із Польщею тощо»³².

Наступного дня Й. Сталін обґрунтував свою пропозицію кількома причинами та висловив думку про обсяги скорочення плану. Він, зокрема, писав:

«Я гадаю, що 30 міл. пудів зерна вистачить на цю справу. На крайній випадок можна піти на 40 міл. пудів. Українці можуть зажадати, щоб ця сума була розтицяна по всіх колгоспах чи щоб індивідуалам була надана така ж сама допомога, як колгоспам. Якщо будуть такі вимоги, їх треба відкинути. Потрібно взяти лише постраждалі колгоспи, знизивши їм [...] у середньому 50% плану. Індивідуалам скинути лише 1/3 або навіть 1/4 плану»³³.

11 серпня Й. Сталін писав Л. Кагановичу:

«Справи на Україні вкрай погані. Погано за партійною лінією. Кажуть, що у двох областях України (здається, у Київській і Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловилися проти плану хлібозаготівлі, визнавши його нереальним. В інших райкомах стоїть справа, як стверджують, не краще. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. Замість того, щоб керувати районами, Косіор увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) та вимогами райкомів і ось – долавірувався до краю [...]. Погано за лінією радянською. Чубар – не керівник. Погано за лінією ДПУ. Реденсу³⁴ не до снаги керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій і своєрідній республіці, як Україна.

Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пільсудський не дремає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і позасвідом-

³² Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг. – С. 241.

³³ *Ивницкий Н.А.* Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? – С. 338.

³⁴ *С. Реденс* – до 25 листопада 1932 р. повноважний представник ОДПУ СРСР на території України, голова ДПУ УСРР.

мих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пилсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт усередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек».

У зв'язку з такою оцінкою ситуації, Й. Сталін пропонував призначити генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановича, залишивши його секретарем ЦК ВКП(б). Він також уважав за доцільне призначити головою ДПУ УСРР В. Балицького, залишаючи його заступником голови ОДПУ СРСР. Крім того, Й. Сталін висловлював ідею призначити головою РНК УСРР замість В. Чубаря когось із керівників центральних господарських відомств, а самого В. Чубаря зробити заступником В. Молотова по РНК СРСР. С. Косіора передбачалося перевести на посаду секретаря ЦК ВКП(б).

Далі в листі Й. Сталін формулював стратегічне завдання радянського керівництва щодо УСРР:

«Поставити собі за мету перетворити Україну в щонайкоротший термін на справжню фортецю СРСР, на дійсно взірцеву республіку. Грошей на це не шкодувати. Без цих і подібних заходів (господарське та політичне зміцнення України, у першу чергу – її прикордонних районів тощо), повторюю – ми можемо втратити Україну»³⁵.

Ця фраза («ми можемо втратити Україну») показує, що Й. Сталін глибоко усвідомлював міру кризи в республіці та побоювався соціального вибуху, у тому числі в місцевій компартії. Тому він характеризував незгодних із хлібозаготівлями як

«гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пилсудського».

Відтак усі вони були для вождя політичними супротивниками та «класовими ворогами».

16 серпня 1932 р. Л. Каганович у своєму листі цілковито підтримав оцінки Й. Сталіна:

«Горе в тім, що серед частини активу питання про хлібозаготівлі, їхні міркування про нездійсненність плану перерос-

³⁵ Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг. – С. 273–274.

ли в питання про ставлення до політики партії. Невпевненість, безперспективність, розгубленість і формальне виконання “обов’язку” – ось головні бацили, які роз’їдають зараз частину активу, зачіпають “трошки” (в оригіналі саме так, *українською*. – Авт.) (небагато) і верхівку. Теорія, що ми, українці, невинно постраждали, створює солідарність і гнилу кругову поруку не тільки у середній ланці, а й у верхівці. Я вважаю, що, незалежно навіть від оргвисновків, настав момент, коли ЦК ВКП(б) має офіційно в політичному документі дати оцінку та закликати організації до рішучого зламу. Резолюцію своєї конференції вони всерйоз не беруть, уважаючи її почасті вимушеною».

Далі Л. Каганович відзначив, що С. Косіор «виявив великі слабкості та прорахунки», спростивши завдання керівництва найбільшою парторганізацією. Із приводу свого призначення в УСРР Л. Каганович залишав за Й. Сталіним

«не тільки офіційне політичне, а й товарисько-моральне право розпоряджатися тим, кого Ви сформували як політичного діяча, тобто мною, Вашим учнем»³⁶.

По кількох днях Л. Каганович одержав нового листа від Й. Сталіна. У ньому повторювалася думка про те, що замінити С. Косіора можна було б тільки ним, Л. Кагановичем, однак направляти його зараз в Україну недоцільно:

«Послабимо секретаріат ЦК [...]. Що стосується Чубаря, то його можна залишити поки що й подивитись, як він буде працювати»³⁷.

Протягом наступних місяців хлібозаготівлі продовжували наштовхуватися на спротив різних верств суспільства. 22 жовтня 1932 р. стривожене політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення:

«Із метою посилення хлібозаготівель відрядити на дві декади: а) т. Молотова на Україну з групою у складі т.т. Калма-

³⁶ Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг.. – С. 283–284.

³⁷ РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, д. 99, л. 170–171.

³⁸ М. Калманович – голова Держбанку СРСР.

³⁹ С. Саркісов – голова «Заготзерно» СРСР, член Комітету заготівель при РНК СРСР.

новича³⁸, Саркіса (Саркісова. – *Авт.*)³⁹, Маркевича, Кренцеля; б) т. Кагановича на Північний Кавказ із групою у складі т.т. Юркіна⁴⁰, Чернова»⁴¹.

29 жовтня до Харкова прибула комісія В. Молотова. Вона працювала майже місяць. За погодженням зі Й. Сталіним його посланець для посилення хлібозаготівель удався до жорстких дій, що мали не лише терористичний характер (репресії з метою залякування), але спрямовувалися на придушення осередків опору політичному курсу. Наприкінці роботи комісії С. Реденс (родич Й. Сталіна) надіслав С. Косіору доповідну щодо ставлення партійно-радянських працівників різного рівня до хлібозаготівельної кампанії.

Уважний аналіз свідчить, що кадри на місцях відмовлялися виконувати завдання, заявляючи, що це неможливо, «ми знищимо колгоспи». В Арбузинському районі Одеської області член партії Корунов зробив типову заяву:

«Ми прийняли план лише тому, що на нараді нам не можна було казати ані слова, тому що там сиділи Косіор та Затонський. Утім, плану наш район виконати не зможе. У минулому році дали 39 тис. т, у цьому 41 тис. т. Хіба це зменшення, спробуйте перекопати, що це помилка, тебе обізвуть маловіром, скиглієм і т. д.».

На місцях видавалися розпорядження про закінчення молотьби та невивезення хліба на елеватори, з боку деяких працівників надавалася допомога у підготовці відповідних документів до центральних органів влади. У листах, заявах, скаргах, зазначалося, що плани виконати неможливо, тому що хліба немає. Часто після заяв членів партії зривалися загальні збори колгоспників, які мали затверджувати нав'язані їм завдання. Пересічні комуністи, котрі працювали на селі, здавали партквитки, не бажаючи брати участь у знищенні селян, хоча вони й розуміли, що наражаються на репресії. Своєрідною формою соціальної мімікрії місцевих партійно-радянських працівників в умовах

⁴⁰ Т. Юркін – нарком зернових і тваринницьких радгоспів СРСР.

⁴¹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 904, л. 11.

репресивної політики вищих органів влади стало пияцтво. Поширилося сподівання, що покарання за це буде менш жорстким, ніж за невиконання хлібозаготівлі. Судячи з документів, бажання серед місцевих керівників було одне – утекти з села, що вони й робили⁴².

Ставлення вищого керівництва СРСР та УСРР до місцевих партійно-радянських керівників було вкрай жорстким. Ще 8 листопада 1932 р. С. Косіор від імені ЦК КП(б)У застеріг усіх керівників обкомів і райкомів партії, що коли вони не забезпечать різкого зламу у хлібозаготівлі, буде вжито рішучих заходів впливу. Це була пряма погроза партійним працівникам.

18 листопада 1932 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за участю В. Молотова було ухвалено постанову «Про заходи з посилення хлібозаготівлі». Для цього 600 робітників-комуністів із промислових центрів бригадами по 3–4 особи відправляли до сіл, де

«куркульський саботаж і неорганізованість партійної роботи набули особливо гострого характеру».

Цим бригадам фактично дозволялося влаштовувати в господарствах подвірні обшуки, забирати не лише збіжжя, а й усе продовольство.

Одночасно ЦК КП(б)У вказував парторганізаціям, що першочергове їх завдання – виконати план хлібозаготівлі до 1 січня 1933 р., а також утворити насінневі фонди колгоспів до 15 січня. На рядових комуністів чекала чистка парторганізацій Снігурівського і Фрунзенського районів Одеської, а також Солонянського, Васильківського і В.-Лепетинського районів Дніпропетровської областей. Причому «вчищених» передбачалося вислати як «політично небезпечних». Такі заходи щодо виключених із партії комуністів ще ніколи не застосовувалися настільки широко.

Із 19 листопада 1932 р. розпочалася масова репресивна операція ДПУ УСРР. Опубліковані дані свідчать, що лише з 1 листопада до 20 грудня 1932 р. в республіці заарештували 862 члена

⁴² Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 163–193.

та кандидата у члени КП(б)У⁴³. За неповними даними, у грудні 1932 – січні 1933 рр. з українських сіл утекли 980 представників радянського та колгоспного активів⁴⁴. Протягом листопада 1932 р. в УСРР заарештували 8881 особу (більшість із них – в останню декаду місяця)⁴⁵.

Імовірно, що у ході цієї операції ДПУ УСРР підготувало матеріали з обвинуваченнями колишніх керівників Оріхівського району тодішньої Дніпропетровської області у протидії хлібозаготівлі. С. Реденс 27 листопада 1932 р. повідомив про це секретний відділ ЦК ВКП(б) та С. Косіора. Він, зокрема, писав:

«Слідством встановлюється, що районне керівництво в особі секретаря РПК Головіна, голови РВК Паламарчука, голови РКС Пригоди, заврайзу Луценка, голови КК Ордельяна та ін. давали настанови сільським партійним організаціям і колгоспам на невиконання районного плану хлібозаготівлі»⁴⁶.

Цілком можливо, що С. Косіор порадив С. Реденсу передати матеріали слідства до секретного відділу ЦК ВКП(б), що було зроблено 3 грудня. Із ними ознайомився Й. Сталін, який 7 грудня направив листа до всіх партійно-радянських керівників СРСР зі слідчими матеріалами. Він зазначав, що ці документи – характерні для значної кількості районів країни, тож на них слід звернути особливу увагу. Вони показували, на його думку, що організаторами «саботажу» хлібозаготівель були особи, які мали партквиток у кишені, але давно «переродилися та порвали з партією». Це «ошуканці партії та шахраї», які здійснювали

«куркульську політику під прапором згоди з генеральною лінією партії».

Й. Сталін вимагав негайно заарештувати та засудити на 5 або 10 років колишніх керівників Оріхівського району⁴⁷.

⁴³ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 478–479.

⁴⁴ Там само. – С. 503.

⁴⁵ Там само. – С. 357.

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5242, арк. 1–4 зв.

⁴⁷ Там само.

Спрямованість сталінського листа була очевидною – партійно-радянським керівникам різного рівня вказали, що за невиконання хлібозаготівлі їх арештовуватимуть та засуджуватимуть. Так, рамках оріхівської справи 14 осіб було взято під варту. 25 грудня 1932 р. відбулася нарада активу Оріхівського району, на якій із промовою виступив М. Скрипник. Зібрання публічно «прокляло» (так у тексті документа) колишнє районне керівництво та зажадало

«від пролетарського суду суворої кари цій зграї куркульських агентів».

Одночасно нарада зобов'язалася повністю виконати план хлібозаготівлі. 28 грудня виїзна сесія Дніпропетровського обласного суду, котра відбулася в Оріхові, ухвалила вирок: 1 особу засудили до розстрілу (незабаром змінили на ув'язнення), 5 – на 10 років таборів, 4 – на 8, 2 – на 5, 1 – на 3 роки концтаборів, 2 – виправдали. У 1935 р. засуджених за цією справою амністували. У 1964 р. КДБ при Раді Міністрів УРСР провів перевірку цієї справи, що виявила цікаві подробиці подій 1932 р. У 1965 р. засуджених реабілітували.

Нині зрозуміло, що Й. Сталін та його група використовували справи на зразок оріхівської як брутальні політичні маніпуляції та заходи, спрямовані на подолання опору хлібозаготівлі. Із цією ж метою у КП(б)У було оголошено «чистку». До 15 жовтня 1933 р. її пройшли 120 тис. комуністів, із-поміж яких 27,5 тис. (23%) були «вичищені» як «класово-ворожі елементи». Упродовж десяти місяців 1933 р. ЦК КП(б)У відкомандирував до обкомів республіки 233 нових працівників. На керівну районну роботу було відряджено 1340 осіб. Призначено 278 нових секретарів райкомів (70% від загальної кількості).

Стало набагато більше відповідальних партійних працівників безпосередньо в колгоспах. Якщо на 1 січня 1933 р. у колективних господарствах республіки було 7908 секретарів партосередків і кандидатських груп, то на 1 листопада їх кількість зроста до 10 365. Крім того, до колгоспів спрямували 6500 партійних організаторів і 16 500 партторгів бригад. Загалом з обласних і районних центрів надіслано до колгоспних осередків

15 929 осіб, з яких 3592 – на постійну роботу головами колгоспів, секретарями партосередків і парторганами.

На початку року в республіці з'явилася паралельна до райкомів партії контролююча управлінська структура – політвідділи МТС. Призначений у січні 1933 р. другим секретарем ЦК КП(б)У П. Постишев (одночасно залишався секретарем ЦК ВКП(б)) особисто затверджував начальників політвідділів, у переважній більшості армійських політпрацівників. Було також запроваджено посаду заступника начальника політвідділу МТС по ДПУ.

Основним завданням політвідділів та ДПУ УСРР стала «чистка класово-ворожих елементів». Розмах репресивних заходів, здійснених ними в 1933 р., величезний. Після організації в березні 649 політвідділів МТС і 203 політвідділів радгоспів пройшла перевірка кадрів. По 455 машинно-тракторних станціях «вчищено» 8691 особу, або 26,1% перевірених, тобто «політична перевірка» охопила приблизно 33 300 працівників. Якщо екстраполювати ці цифри на всі МТС, то «перевірено» близько 47 тис. людей. Тільки серед їх директорів зняли з посади 400 осіб. Ще значнішим був масштаб репресій у колгоспах. Наслідки «чистки» управлінського апарату 11 420 колективних господарств, проведеної політвідділами 455 МТС, свідчать, що перевірили 203 068 осіб, з яких 51 896 – «вичистили» та зняли з посад. Крім управлінців, із цих колгоспів «вичистили» 38 030 осіб. Загальна кількість «вчищених» у районах діяльності 455 МТС становила 89 926, тобто у середньому на кожне колективне господарство припало 8 осіб. З урахуванням того, що в УСРР на той час було 24 191 колгосп, «вчищених» налічувалося 193 528 осіб. По 443 радгоспах було перевірено 95 517 осіб, з яких «вчищено» 14 680 (15,4%). Із посад знято 60% директорів радгоспів Наркомату радгоспів і 42% – Наркомату землеробства. Суцільна перевірка сільськогосподарських кадрів охопила 74 тис. трактористів республіки, з яких 6400 знято з роботи, а також 5820 водіїв, із-поміж котрих «вчищено» 765.

У 1933 р. ЦК КП(б)У та обкоми партії перевірили систему «Заготзерно» – працівників зсипних пунктів, елеваторів, міжрайонних і обласних контор. Із 9215 перевірених знято з робо-

ти 1041, зокрема 500 «активних петлюрівців, білогвардійців, куркулів і торгівців», 300 «викритих у різного роду зловживаннях, крадіжках і шахрайстві», 241 «непридатного працівника», 150 «білогвардійських офіцерів». До системи «Заготзерно» спрямовано 850 «політично надійних працівників», а також 200 комуністів – на посади завідуючих зсипними пунктами.

Політичні перевірки охопили систему споживчої кооперації, де з 45 тис. перевірених було знято з посад 4,1 тис. «розтратників, активних петлюрівців і білогвардійців, куркулів і торгівців». На їх місце до споживкооперації надіслано понад 3 тис. осіб. Під час перевірки центрального та обласних апаратів республіканського Держплану було знято з роботи 98 осіб, замість яких призначено 24 комуністи з вищою освітою. В управлінні народногосподарського обліку РНК УСРР звільнено з посад 151 «меншовика, есера та інших класово-ворожих елементів», натомість сюди направлено 21 комуніста з вищою освітою.

Особливо ретельно ДПУ республіки провело «чистку» Наркомату землеробства, відповідальних працівників якого звинувачували у створенні голоду. На початку року тут було «викрито» «контрреволюційну організацію», а у червні 1933 р. 44 працівника звільнили як «контрреволюційних націоналістичних елементів». Водночас замінили більшість завідуючих обласними земельними управліннями та керуючих обласними тракторними конторами. У серпні–вересні зазнала розгрому Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук, президія якої була «оновлена» на 80–90%. Репресії прокотилися по багатьох інших республіканських організаціях та установах.

Максимальні «досягнення» відзначалися на нижчих щаблях управлінських структур. П. Постишев на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У (1933 р.) заявив про те, що з низових радянських установ «вичищено» близько 40 тис. працівників. До XII з'їзду КП(б)У (18–23 січня 1934 р.) у республіці було замінено 60% голів райвиконкомів і 60% голів сільрад. Перепало й сільським комсомольцям. За 15 місяців, із листопада 1932 до січня 1934 рр., із лав ЛКСМУ було виключено 57 655 осіб, переважно на селі. Із міст до сіл спрямовано 2500 секретарів кол-

госпних комсомольських осередків⁴⁸. Політичні перевірки та репресивні «чистки» охопили всі щаблі республіканських управлінських структур, набувши особливого розмаху в колгоспах, радгоспах і МТС. Переслідувань зазнали понад півмільйона людей, сотні тисяч потрапили до категорії «класово-ворожих елементів»⁴⁹.

Серед архівних матеріалів, що стосуються політики групи Й. Сталіна в Україні, дій партійно-радянських керівників наприкінці 1932 – на початку 1933 рр., привертають увагу документи так званої «справи А. Речицького», котрі пояснюють багато нюансів здійснення репресивних заходів керівництвом СРСР та УСРР під час Голодомору 1932–1933 рр. Це може суттєво допомогти в розумінні тих подій.

Отже, 4 березня 1934 р. в райцентрі Арбузинка на Одещині відбувся показовий судовий процес. Розгляд справи виїзної сесії Верховного суду УСРР очолював особисто перший заступник голови ДПУ УСРР З. Кацнельсон, що було незвичним для практики тих часів. Основним звинуваченим (усього судили 6 осіб) був Анатолій Андрійович Речицький, колишній кандидат у члени ЦК КП(б)У, за професією літератор (біограф Тараса Шевченка) та перекладач (першим переклав «Капітал» К. Маркса українською мовою), колишній член Української комуністичної партії (УКП). У листопаді 1933 р. його засудили до ув'язнення та 10 років концтаборів за звинуваченням в участі в міфічній «фашистській контрреволюційній націоналістичній Українській військовій організації» (УВО).

Разом із А. Речицьким судили місцевих районних начальників, котрі під його керівництвом, як «уповноваженого ЦК КП(б)У», здійснювали хлібозаготівлі у грудні 1932 – січні 1933 рр.: І. Кобзаря – колишнього секретаря Арбузинського райкому КП(б)У, Й. Ткача – колишнього секретаря партійного

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 436, арк. 141–143, 145, 147–150, 160–161, 224–229, 257, 288, 403, 411–412, 419–421, 451, 453, 455, 457–459, 465–470, 472–474, 485, 487, 495.

⁴⁹ Див.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. – С. 70–73.

осередку у селі Костянтинівці, І. Величка – міліціонера, С. Величка та М. Димчака – членів хлібозаготівельної бригади. Усіх звинувачували в «контрреволюційних провокаціях та перегибах під час хлібозаготівлі 1932–1933 рр., спрямованих на створення штучного незадоволення селян радянською владою». На додаток, голову цієї «компанії» А. Речицького звинувачували в тому, що він

«усі ці неподобства робив за завданням УВО та зі спеціальною контрреволюційною метою».

У десяти томах «справи Речицького» понад 40 розлогих свідчень допитаних колгоспників та одноосібників – про факти масових арештів, побиття, згвалтування, руйнування хат, штрафів і конфіскацій усього майна та всього наявного продовольства в тих, хто був або не у змозі заплатити величезний штраф, або в кого відшукали «прихований хліб». Також наявна значна кількість скарг селян у сільради, правління колгоспів щодо вилучення всього продовольства, про те, що вилучені речі (одяг, білизна, ковдри, сковороди, чоботи, шинелі) не описувалися, натомість просто розтаскувалися членами так званих «залізних бригад»⁵⁰. Є скарги та донесення потерпілих на тих, хто в них усе забирав; матеріали допитів слідчою комісією Одеської обласної прокуратури членів хлібозаготівельних бригад та судових виконавців, які провадили «хлібозаготівельні репресії» без будь-якої санкції прокуратури наприкінці 1932 – початку 1933 рр.

Із цього погляду «справа Речицького», крім показового процесу, украй цікава для розуміння низки ключових проблем історії Голодомору, у вирішальний його період наприкінці 1932 – на початку 1933 рр.: як працювали на низовому рівні, у селі, хлібозаготівельні бригади, яким був їх склад, хто забирав і в кого, що саме забирали у селян – лише хліб чи все продовольство та майно під виглядом штрафів. Це – принципове питання, як показав відомий український історик С. Кульчицький. Він розрізняє те, що має назву «смерть від голоду» внаслідок надмірних хлібозаготівель від того, що кваліфікується як «убив-

⁵⁰ Назва хлібозаготівельних бригад в Арбузинському районі.

ство голодом» через вилучення всіх істівних припасів упродовж вирішального грудня 1932 – січня 1933 рр., до завершення хлібозаготівельної кампанії 7 лютого 1933 р.

Як свідчать десятки збірників документів, що присвячені Голодомору, історикам удалося відшукати обмаль таких «низових» документів, що детально описують процес вилучення продовольства на місцях. Утім, повернімося до судового засідання в Арбузинці, котре тривало один день замість трьох. Завдання З. Кацнельсона було доволі складним: належало довести колгоспникам та активістам, яких зібрали на суд, «контрреволюційну сутність» «певних перегинів та перекручень» «банди Речицького», використовуючи лише окремі показання свідків та потерпілих. Одночасно слід було уникати згадок про наслідки цих «перекручень» – не лише повне розорення багатьох селянських господарств, але голод та масову смертність.

На судовому засіданні свідки детально розповідали про дії А. Речицького, який приїхав у район 25 грудня 1932 р. й залишався тут до початку лютого 1933 р. Так, колгоспник Л. Романовський згадав про загальні збори у селі Лиса Гора 27 грудня:

«Двері Речицький зачинив, заявив, що жодна людина не вийде зі зборів, почав кричати, називав усіх колгоспників петлюрівцями, кричав “треба валити хати, треба тиснути та бити, щоб хліб пішов”».

Свідок М. Ковальов розповів про загальні збори колгоспників у селі Ново-Красне в той самий день:

«Речицький: потрібно створити спецбригади та розіслати їх на дільниці, по господарствах, потрібно, щоб у тому господарстві, куди зайшла бригада, був капітальний ремонт, щоб не залишилося не лише грубок, але й даху».

Ще один свідок, О. Іванченко – робітник, член однієї з численних заготівельних бригад (у ході слідства з’ясувалося, що в районі працювали десятки вповноважених партійно-радянських структур районного, обласного, республіканського рівня) – стверджував:

«Після того, як я розкрив 4 ями в одного середняка, я привів його до сільради. Речицький почав його бити та при

цьому кричав: “Ти знаєш про те, сволота, що за приховування хліба тебе розстріляють?”. Той йому відповів: “Мені все рівно, скоро всі здохнемо голодною смертю”».

Цей свідок детально описав три основні форми «перекручень», що їх провадили А. Речицький та його «команда»:

- «метод спецпогреба», куди саджали людей, в господарствах котрих не могли знайти зерно. Після дво- або триденної «обробки» цим методом усі хліб здавали. За словами А. Речицького, «спецпогріб давав блискучі результати»;
- возіння неплатників або нездатчиків хліба вулицями в діжках:

«У Лисій Горі цей метод застосовували в базарний день – везли в діжці жінку, вона від сорому сховалася та закрилася так, що обличчя її неможливо було побачити, позаду їхали підводи з хлібом, ішло багато людей, навколо гасла, написи “Такий-то приховав стільки-то хліба”. Або ж примушували селян, які приховували хліб, ставати на підводи та звертатися до всього народу, що, мовляв, ми, такі-то, саботуємо хлібозаготівлі»;

- руйнування хат. Наприклад, у Ново-Павлівці у селянина І. Битька, якій хворів на туберкульоз, вимагали хліб. Частину він вивіз, але півтора мішка знайшли у соломі. Це збіжжя вивезла дружина. Попри це хату розвалили.

Після свідків перейшли до допитів звинувачених. Першим був Й. Ткач, який детально пояснив, як «комісія Речицького» (до неї входили начальник райвідділу ДПУ Лашко та 5 його співробітників) здійснювала масові арешти. Сам А. Речицький усім погрожував «висилкою на Соловки до білих ведмедів». Й. Ткач гордо заявив, що за останні місяці хлібозаготівлі він знайшов понад 200 ям із хлібом у с. Ново-Красному завдяки своєму «класово-більшовицькому чуттю».

Потім допитали С. Величка та М. Димчака, членів так званої «залізної бригади». З їхніх свідчень можна дізнатися багато цікавого про склад, вербування та функціонування такого роду формувань. Обидва мали судимості за крадіжки та побиття. На початку грудня 1932 р. С. Величка виключили з колгоспу за

чергову покражу. Тоді ж уночі до нього пришла бригада та забрала все майно, його заарештували. С. Величко свідчив:

«Мене викликав тоді Ткач: “Величко, я знаю, що в тебе є яма з хлібом, признавайся”. Я признався, що є 8 пудів жита, але не моє, а мого брата [...]. Потім Ткач мені сказав: “Ти, мабуть, знаєш, у кого ще є прихований хліб. Скажеш – ми тебе випустимо, повернемо навіть корову”. Я знав, що хліб схований у Дроздова та вказав. До нього пішли й віднайшли там 12 пудів пшениці. Фактично мені не повернули майно, але під час голоду не позабули про мене [...]. Тут говорили, що я хату руйнував. Я сам хат не руйнував. У третій сотні зруйнували 12 хат, там керували Яків Андросов і Гуров Павло. У людей усе забрали та між собою й з начальством ділили».

До речі, у показаннях свідків було зафіксовано, що С. Величко відверто говорив односельцям:

«Ви всі подохнете з голоду, а я та мої діти будемо жити».

Перед тим, як допитати А. Речицького, суд заслухав звинуваченого І. Кобзаря, який нагадав, що 24 грудня 1934 р. його «викликали в урядовий вагон, який тоді знаходився в містечку Вознесенськ Одеської області, в якому перебували Павло Любченко, секретар ЦК КП(б)У та Речицький. Нам (був ще десяток секретарів райкомів партії) було сказано, що потрібно організувати роботу так, щоб отримати рішуче зрушення у хлібозаготівлі. Тов. Любченко заявив, що для практичної допомоги в боротьбі за хліб нам надіслали тов. Речицького, який має великий досвід на цьому фронті, оскільки до приїзду до нас у район він провадив аналогічну роботу у Вінницькій області, де досяг блискучих результатів».

Цікаво пригадати щоденник поїздки комісії Л. Кагановича в Україну наприкінці 1932 р. Дійсно, 24 грудня того року о 22 год. 15 хв. в урядовому вагоні у Вознесенську проводилася нарада секретарів райкомів партії під головуванням Л. Кагановича. Запис свідчить:

«Гарбузінський⁵¹ район. Секретар – Кобзар. Застосували повернення незаконно переданих авансів. В одному колгоспі з 600 центнерів, розданих за трудовні, повернули 70 [...].

⁵¹ Назва райцентру Арбузинка до 1946 р.

Л. М. (Каганович): Це нагадує куркульську політику з червоними обозами: покласти пудик та везти з червоним прапором.

Ще не обмолочено 6000 га по всьому району. Потрібні працівники – 10–11 чол. Зараз є з обкому 18 уповноважених, але їх, за думкою Кобзаря, недостатньо».

У щоденнику Л. Каганович коротко занотував свій виступ:

«Лише наприкінці грудня ви починаєте розуміти, як потрібно заготовляти хліб. І то я вас похвалив, що ви починаєте розуміти [...]. Хліб, що йшов у вас до цих часів, ішов значною мірою самопливом, неполітично, без душі, без більшовизму [...]. Куди ви дивилися, що на громадське харчування йде по 3–4 фунти на трудодень, а зараз збираєте по півпудика розданих авансів [...]. Що головне у вас зараз? Не аванси й не переобмолот, а:

- 1) вивезти наявний хліб із комор, хоча б він зберігався під виглядом усіляких фондів;
- 2) прискорити обмолот;
- 3) шукати розкрадений хліб [...] і шукати потрібно його так, щоб самі розкривали ями, оскільки інакше в нас не стане сил перекопати всю землю.

Багато комуністів виявилися ідеалістами есерівського напрямку, ідеалізують колгоспника, не помічаючи класової боротьби».

Запис у щоденнику за 24 грудня 1932 р. закінчується так:

«Нарада завершилася підписанням секретарями райкомів зобов'язань закінчення виконання хлібозаготівлі до певних чисел та вивозу, починаючи з 26 грудня, не менше певної кількості хліба [...]. Нарада закінчилася о 4 год. 25 грудня. О 4-30 виїхали до Херсона»⁵².

Не дивно, що І. Кобзар на суді винним себе не визнав. Після наради в Л. Кагановича 25 грудня 1932 р. він повертався до Арбузинки у супроводі нового вповноваженого ЦК КП(б)У А. Рецицького, який

⁵² Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. – С. 327–328.

«мені почав викладати свій метод, говорив, що ми “цяцькаємося та панькаємося (граємося й возимосся) з народом”, що потрібно здійснювати набагато жорсткішу політику, висилати крадіїв, валити хати й т. д.».

А. Речицький у виступі на суді спочатку нагадав, що його призначили «вповноваженим ЦК», що він

«приїхав до Гарбузинського району з Махнівського району Вінницької області, де він виконав план хлібозаготівлі на 100%».

Жодних нарікань щодо його роботи на Вінниччині не було, а працював він у двох районах однаково. За словами А. Речицького, коли він приїхав до Арбузинки, то побачив тут приховування врожайності й посівних площ із боку РВК, проведення хлібозаготівлі не після обмолоту збіжжя, а через деякий час, що надавало можливість сховати обмолочене зерно.

Йому поставили завдання виконати план хлібозаготівлі в Арбузинському районі до 1 лютого 1933 р. За 5 тижнів потрібно було зібрати 12 тис. т, за 5 попередніх місяців зібрали 28 тис. т. Він пояснив, що до його приїзду місцеві працівники не застосували інструкцію ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р., що була підготовлена за участі В. Молотова. Вона передбачала накладання на нездатчиків хліба та неплатників 15-разового штрафу (потім зазвичай конфісковували хату, відбувався продаж майна та виселення всіх членів сім'ї). Натомість він, мовляв, застосував «радянський закон». Прокурор на це заперечив, що в інструкції йшлося про конфіскацію, але не руйнування хат.

«Так, – відповів А. Речицький, – я вважав, що для більшого ефекту хати, котрі підлягали конфіскації, потрібно було руйнувати, і щоб народ це бачив на власні очі».

Щодо возіння людей у дїжках, звинувачений сказав, що не надавав цьому значення, адже метою була дискредитація «злісних нездатчиків хліба».

На свій захист А. Речицький заявив, що 20 січня 1933 р. в Арбузинський район приїхав член політбюро ЦК КП(б)У В. Затонський, і він був задоволений його діяльністю. У цей момент З. Кацнельсон перервав А. Речицького, щоби той не відволікався. Проте звинувачений детально пояснив, що таке «метод кон-

центрованого удару», запропонований В. Затонським: масові застосування штрафів, виселення, арешти «заради залякування інших». Він додав:

«Ось я й провадив концентрований удар!».

Голова судового засідання одразу оголосив перерву, після якої виступив прокурор. Він звинуватив А. Речицького в «контрреволюційній», «фашистській», «підривній діяльності з 1918 р. до дня арешту», заявивши, що той був

«українським націоналістом, який начепив на себе машкару справжнього комуніста», і за «завданням УВО з контрреволюційною метою влаштував неподобства в Арбузинському районі».

Назвавши А. Речицького «найлютішим класовим ворогом», прокурор зажадав застосувати до нього вищу міру покарання – розстріл. Натомість І. Кобзаря і Й. Ткача прокуратура кваліфікувала як «чесних балакунів», комуністів, котрі «втратили пильність», запропонувавши засудити їх на 3 роки. С. Величкові й М. Димчакові, як кримінальним елементам, призначалося по 5 років виправно-трудова таборів. Суд підтримав прокурора та ухвалив відповідний вирок. А. Речицького розстріляли 25 квітня 1934 р. у Харкові. Реабілітований він 29 січня 1992 р.

Багато питань, що стосуються цього показового судового процесу, чекають на відповіді. Хто був ініціатором процесу? Чому суд очолив перший заступник голови ДПУ УСРР? Поки що можемо лише висловити припущення, що справу узгодили з політбюро ЦК КП(б)У та, ймовірно, із Москвою. Зрозуміло, що вона вписувалася в політичну кампанію, розпочату Й. Сталіним з грудня 1932 р. проти «українського націоналізму». Протягом 1933 р. кілька тисяч «українських націоналістів» були засуджені судовими та позасудовими органами. Але чому обрали саме Арбузинку, А. Речицького та час (березень 1934 р.), коли, власне, чергова сталінська репресивна кампанія почала затухати?

Загалом зазначимо, що твердження окремих істориків про те, нібито керівництво УСРР якимось чином змушувало Й. Сталіна застосовувати більш жорсткі дії щодо республіки, не підтверджуються доступним на сьогодні комплексом архівних

документів. Їх уважний аналіз свідчить, що серед партійно-радянських керівників існував широкий спектр настроїв та поведінки під час Голодомору 1932–1933 рр. – від беззастережної підтримки курсу Й. Сталіна до різноманітних форм опору. Щоб придушити незадоволення та зламати опір на місцевих чиновників до них застосовувалися різноманітні форми політичних репресій. У ситуації, коли Й. Сталін та його група ініціювали широкомасштабні репресії, часто їх виконавці перетворювалися на жертв. Звернімо увагу й на те, що дії групи Й. Сталіна в Україні мали специфічний характер, відмінний від інших регіонів СРСР (за винятком Кубані): під час Голодомору, коли помирали мільйони, режим арештовував сотні тисяч людей, з яких більше тисячі розстріляли.

Васильев В., Верт Н., Кокин С. Документы органов ВКП(б) и ГПУ УССР о настроениях и моделях поведения партийно-советских работников в республике (1932–1933 гг.)

В статье анализируются взаимоотношения между руководством СССР и УССР, настроения и модели поведения партийно-советских работников в республике в период Голодомора 1932–1933 гг.

Ключевые слова: Сталин, Молотов, Каганович, репрессии, настроения, поведение.

Vasyliiev V., Werth N., Kokin S. Documents of the CPSU(b) and the GPU of the Ukrainian SSR of the Mood and Behavior Patterns of Party-Government Workers of the USSR (1932–1933).

The paper analyzes the relationship between the leadership of the USSR and the Ukrainian SSR, mood and behavior of party-government workers during the Holodomor of 1932–1933.

Key words: Stalin, Molotov, Kaganovich, repressions, moods, behavior.